

XILOLA G'YOSOVA,

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

XX ASR BOSHLARIDA SHE'RIY MAJMUA AN'ANALARI VA YANGILANISH JARAYONI ("ADAB AD-DIN" MISOLIDA)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Saidahmad Vasliyning "Adab ad-din" nomli she'riy majmuasi va uning XX asr boshlarida shakllangan jadid adabiy jarayonidagi o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Asarda aks etgan diniy-axloqiy g'oyalar, ma'rifatparvarlik ruhiyati hamda xalqni ilm-ma'rifatga chorlovchi chaqiriqlar jadid adabiyotining umumiy maqsad va tamoyillari bilan uyg'unlikda o'rganiladi. Shuningdek, Vasliyning mazkur majmua orqali millatni uyg'otish, islohotlar zaruriyatini targ'ib etish va o'zbek she'riyatining yangi bosqichiga hissa qo'shishdagi faoliyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Saidahmad Vasliy, "Adab ad-din", jadid adabiyoti, she'riy majmua, ma'rifatparvarlik, diniy-axloqiy g'oyalar, jadid adabiy jarayoni, milliy uyg'onish.

Annotation: This article examines Saidahmad Vasliy's poetry collection "Adab ad-din" and its place in the Jadid literary movement of the early 20th century. The study analyzes the religious and moral ideas, the spirit of enlightenment, and the calls for knowledge and education reflected in the collection, in harmony with the general aims and principles of Jadid literature. Special attention is given to Vasliy's efforts in awakening the nation, promoting the necessity of reforms, and contributing to the development of a new stage in Uzbek poetry.

Keywords: Saidahmad Vasliy, Adab ad-din, Jadid literature, poetry collection, enlightenment, religious and moral ideas, Jadid literary process, national awakening.

XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti tub o'zgarishlar davrini boshdan kechirdi. Jamiyatda milliy uyg'onish g'oyalari shakllana boshladi, ilm-ma'rifat va taraqqiyot masalalari kun tartibiga chiqdi [Qosimov, 2002]. Bu jarayonlar adabiy hayotda ham o'zining kuchli in'ikosini topdi. Xususan, jadid adabiyoti namoyandalari tomonidan yaratilgan she'riy majmualar yangi davr adabiyotining eng muhim hodisalari sifatida e'tirof etiladi. Ular o'z mazmun-mohiyati jihatidan xalqni ilmga, taraqqiyotga, o'zligini anglashga chaqirish bilan birga, an'anaviy adabiyot va yangilanayotgan ijtimoiy ong o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajardi [Nazarova, 2022].

Mazkur davrda yuzaga kelgan she'riy majmualar bir tomondan, o'zbek mumtoz adabiyotining shakl va janr an'alarini davom ettirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, yangicha ijtimoiy-siyosiy mazmun bilan boyitildi. Bu esa jadid adabiy jarayonining murakkab va serqirra xususiyatlarini ko'rsatib berdi. Xususan, mazmunda diniy-ma'rifiy, ijtimoiy-adabiy va tarbiyaviy g'oyalar ustuvor bo'lib, ular millatning o'zlikni anglash jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatdi. She'riy to'plamlarning darslik sifatida maktablarda qo'llanilgani ham ularning amaliy-tarbiyaviy ahamiyatidan dalolat beradi.

She'riy majmualarning matniy tadqiqi esa jadid adabiyoti tarixini o'rganishda alohida ilmiy qiymat kasb etadi. Chunki bu majmualarda faqat badiiy namuna emas, balki muallifning davr ruhini qanday qabul qilgani, xalq taqdiriga munosabati, diniy-ma'rifiy qarashlari, islohotlarga nisbatan

pozitsiyasi mujassamdir. Shu bilan birga, matnshunoslik nuqtayi nazaridan ham ular muhimdir: nashr tarixi, tipografiya usullari, sahifa tuzilishi, janrlarning joylashtirilishi, aruz bahrlarining qo'llanilishi kabi jihatlar o'sha davr poetikasining shakllanish qonuniyatlarini ochib beradi.

Shunday to'plamlardan yana biri Mullo Said Ahmad al-Vasliy qalamiga mansub **“Milliy she'rlar majmuasidan 1-juz yoxud adab ad-din”** bo'lib, majmua 1912-yil (hijriy 1330)da nashr qilingan [Vasliy. 1912]. Yuqoridagi majmualar kabi mazkur to'plam haqida ham birinchi marta adabiyotshunos Sh.Nazarova monografiyasida ma'lum qiladi [Nazarova, 2022]. Kitobning musahhih va noshiri sifatida Munavvarqori Abdurashidxon ko'rsatilgan, ammo kitob qaysi matbaada chop etilgani berilmagan. Biroq o'rganishlarimiz natijasida shu narsa ma'lum bo'ldiki, adabiyotshunos olim B.Muhitdinovanning “Saidahmad Vasliy Samarqandiy merosi va uning adabiy muhitdagi o'rni” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida mazkur to'plam hijriy 1328, milodiy 1910-yilda Toshkentdagi B.M.Ilin tipografiyasida litografiya usulida nashr qilingan [Nazarova, 2022:34]. Demak, biz o'rganayotgan 1912-yilda chop etilgan “Adab ad-din” majmuasi kitobning ikkinchi nashri. Buni to'plamning ilk sahifasidagi “2-tab”. Takror tab'i noshirlarına maxsus” jumlası ham tasdiqlab turibdi. Bundan ma'lum bo'ladiki, ikkinchi nashr 2 yil o'tibgina chop etilgan.

Mazkur she'riy majmua Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyining Nodir qo'lyozma, toshbosma va bosma asarlar xazinasida 453/II inventar raqam ostida saqlanadi. O'lchami 17×25,5, muqovasi qalin kartondan. Toshbosma asarlar katalogida risolaning boshlang'ich maktablarda Turkiston muallimlari tomonidan dars jadvaliga kiritilgani xabar qilinadi [Hasanov, 2020: 47]. To'plamning birinchi sahifasida *“Bu risola millati islomiyaning ahvoli hozirasini eng ma'yusona va mustad'iyona bir tariq ila tasvir etmish hasrat va nadomat manzumalaridan iborat dar makotibi ibtidoiyaining 2 nchi sinfig'a Turkiston muallimlari tarafidan qabul o'linub dars jaz(d) valina kiritilmishdir”* jumalari keltiriladi. Kitobga Rasulmuhammad Shoshiy o'g'li Mulla O'tab xattotlik qilgan.

To'plam basmala bilan boshlanib, “O'qug'uvchi bir bola og'zidan”, “Maktabga muhabbatlik bola”, “Ittifoq nadir?”, “Kim na bo'lg'ay?”, g'azallari, “Islom cho'juqlaridan bir rijo” murabباسi, “Islah haqında iltijo” musaddasi, “Ahvoli muslimin” musammani va “Millati islomiyaning ahvoli hozirasi” tarje'bandi va munojot o'rin olgan. Ayrim she'rlar ostida aruzning qaysi bahrida yozilgani ko'rsatib ketilgan. To'plamda g'azal, tarje'band, munojotlar o'rin olgan bo'lsa-da, janrlar an'anaviy ketma-ketlikda berilmagan. Bu devon tuzish an'anasi o'zgarishlarga uchray boshlaganini ko'rsatadi. Shuningdek, o'zbek mumtoz adabiyotiga, xususan, Navoiy maktabiga yangicha munosabat shakllanib kelayotganidan darak beradi.

Adabiyotshunos Sh.Nazarovanning fikricha, “she'riy namunalarda to'la yangilangan jadidchilik g'oyalari ko'zga tashlanmaydi. To'plovchi milliy she'rlar deganda diniy-ma'rifiy, ta'limiy she'rlarni nazarda tutgan. Muallif aruzni tushuntirishdagi an'anaviy dars usulidan foydalangan” [Nazarova, 2022: 36]. Mazkur fikrga qo'shilgan holda shuni yodda tutish kerakki, Qo'qon, Xiva xonligi va Buxoro amirligi adabiy muhitidagi ijodkorlar bir-biri bilan aloqa qilish bilan birga, ularning har biri o'ziga xos yo'nalishlarga ega bo'lgan. Milliy uyg'onish davri ularni umumiy ma'rifatparvarlik g'oyasi ostida fikrlashga da'vat etdi. Ammo bu ijodkorlar ijodiy faoliyatlarini o'z geografik hududlari ahli ruhiyatiga yaqin uslubda shakllantirdi. Masalan, Toshkent shahri adabiy muhiti vakillari Kamiy, Xolis, Xislat kabi shoirlar ijodida diniy-falsafiy dunyoqarash bilan bir zamonda sodir bo'layotgan madaniy-ma'rifiy o'zgarishlarga kuchli targ'ibot ruhini sezish mumkin. Bu ijodkorlar merosida zamon va zamona ahlidan noliş, o'zining nochor ahvolidan qattiq iztirob chekish kabi ijtimoiy asarlarni uchratish mumkin. Samarqandlik Ajziy, xususan, Vasliy ijodida esa diniy-irfoniy g'oyalar yetakchi o'rin egallaydi.

Qo'qon shoirlari davrasida esa jiddiy ijtimoiy g'azaldan ko'ra, hajviyot ustunlik qildi. Ma'rifatparvarlik targ'ibiga bag'ishlangan asarlarning mazmuni, obrazlarini ham real turmush

haqiqatlari tashkil etdi. Albatta, hajv va satira Toshkent, Samarqand, Kattaqo'rg'on shoirlari ijodida ham faol janr sifatida ko'zga tashlanadi. Ammo bu hodisa Qo'qon adabiy muhiti vakillari ijodida bo'lgani kabi yetakchilik qilmaydi.

Adabiyotshunos olim S.Halimov ham bu davr adabiy muhitining asosiy xususiyatlari haqida fikr yuritgan ekan, quyidagi mulohazalarni bayon etadi: "Samarqandlik shoirlarning adabiy muhitda tutgan o'rinlari va asarlarining g'oyaviy-tematik mundarijasiga qarab, ularni ikki guruhga ajratish mumkindir. Birinchi guruhga o'z ijodiy faoliyati davomida turmush voqea-hodisalarini diqqat bilan kuzatib, undan mavzu va mazmun tanlagan va shunga mos uslubda ijod etgan Saidahmad Ajziy, Ibrohim Jur'at, Tojiy (Tikon) va shu kabi shoirlarni kiritish mumkindir. Bu shoirlarning asarlarida olg'a surilgan g'oyalar ularni adabiyotdagi ma'rifatparvar shoirlar qatoriga qo'shish imkoniyatini beradi.

Ikkinchi guruhga esa asosan mumtoz uslubda ijod qilib, o'tmish adabiyot an'analari yong'och sharoitda davom ettirgan Saidahmad Vasliy, Tug'ral, Fikriy, Pisandiy kabi shoirlarni kiritish mumkin. Ular mumtoz adabiyotda keng tarqalgan muhabbat haqida she'rlar yozib, tematika va obrazlar tizimidan tashqariga chiqqan bo'lsalar-da, bu obrazlarning turli-tuman holatlarini va ichki kechinmalarini ifodalashda ma'lum novatorlik ko'rsatdilar" [Halimov, 1978: 79].

Saidahmad Vasliy o'z millati, xalqi kelajagi uchun qayg'urgan, tashvishlangan ma'rifatparvar, vatanparvar shoir edi. Shoir ijodiy merosini chuqur o'rgangan olim B.Muhitdinovning ta'kidlashicha, "uning mumtoz adabiyot an'analari, g'oyaviy uslubi va obrazlaridan foydalanib, g'azal, muxammas, musaddas, musamman, masnaviy, tarje'band, tarkibband, ruboiy, muvashshah, qasida kabi janrlarda ijod qilgan asarlaridan ko'ra, shu janrlar shakllaridan foydalanib, o'z zamonasi ma'rifat ahli va maorif tizimi holatini realistik uslubda ifoda etib, taraqqiyotga tashviq etuvchi g'oyalarni ilgari surib yozgan asarlari salmog'i ancha ustun ekanligining guvohi bo'lamiz".

Vasliy Samarqandiy murakkab bo'lgan bir davr — bir ijtimoiy-siyosiy tuzumdan ikkinchi bir ijtimoiy-siyosiy tuzumga o'tilayotgan bir davrda yashab ijod qildi, faoliyat olib bordi. U o'zidan adabiyot va jurnalistikaning turli janrlarida yozilgan katta ijodiy meros qoldirdi. Bu ijodiy meros Toshkent va Samarqand matbaalarida chop etilgan, bir qancha qo'lyozma nusxalarda jamlandi. Shoir ijodi zamonasi va davri xususiyatlari bilan izohlanishi lozim bo'lgan ayrim kamchiliklar va qarama-qarshiliklardan xoli bo'lmasa-da, u o'ziga xos badiiy jihatlari, ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyati, tarixiy qimmatini bilan xalqchilik g'oyalarining targ'ib etilishi nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan toshbosma asarlar katalogi. S.Hasanov, Sh.Hasanova, J.Jo'rayev va boshqalar. – Toshkent: Fan, 2020. – B.47.
2. Halimov S. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida o'zbek va tojik adabiy aloqalari. – Samarqand, 1978. – B.79
3. Milliy she'rlar majmuasi yoxud adabi ad-din. Majmua / Musahhih va noshir: Husaynxo'ja bin Xonxo'ja Munavvarqori bin Abdurashidxon. – Toshkent, 1912.
4. Muhitdinova B. Saidahmad Vasliy Samarqandiy merosi va uning adabiy muhitdagi o'rni. *Filol.fan.nomz.diss. Samarqand. 2009. – B.34.*
5. Nazarova Sh. "XX asr boshlari o'zbek she'riyatining yangilanish tamoyillari". *Monografiya. – Toshkent, "Akademnashr", 2022. – 40 B.*
6. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.